

LASE MINU LAMBAD LAIALT KÄIA LAMBAMAASTIKUD EESTIS JA EUROOPAS NÄITUSE KATALOOG

*LET MY SHEEP WALK FAR AND WIDE
SHEEP LANDSCAPES IN ESTONIA AND EUROPE
THE CATALOGUE OF THE EXHIBITION*

Projekti CANEPAL partnerid

- Ungari Vabaõhumuuseum
(Szabadtéri Néprajzi Múzeum), Ungari
- PRISMA Arengu-uuringute Keskus, Kreeka
- Muzeum Kresów w Lubaczowie, Poola
- Rahvuslik Ajaloomuuseum
(Националния исторически музей), Bulgaaria
- Maastikuarhitektuuri osakond ja maastikukorralduse ja loodushoiu osakond, Eesti Maaülikool, Eesti
- Põllumajandusmuuseumide ja Maapiirkondade Pärandi Liit – AFMA, Prantsusmaa
- Valencia Ülikooli turismi ja kultuurimajanduse teadustalitus, Hispaania
- Egeuse Ülikooli kultuuriliste ja sotsiaalsete digitaaldokumentide laboratoorium, Kreeka

Projekt kestab 2010. aasta septembrist 2014. aasta augustini.

Projekti CANEPAL kaasrahastavad Euroopa Komisjon programmist Culture Programme 2007 – 2013 ja Keskkonnainvesteeringute Keskus.

Eesti Maaülikooli Põllumajandus- ja keskkonna instituut. Tartu, 2013

Institute of Agricultural and Environmental Sciences, Estonian University of Life Sciences. Tartu, 2013

Project CANEPAL partners

- Hungarian Open Air Museum
(Szabadtéri Néprajzi Múzeum), Hungary
- PRISMA Centre for Development Studies, Greece
- Muzeum Kresów w Lubaczowie, Poland
- National History Museum, Bulgaria
- Departments of Landscape Architecture and Landscape Management and Nature Conservation, Estonian University of Life Sciences, Estonia
- Federation of Agricultural Museums and Rural Heritage (AFMA), France
- Research Unit of Tourism & Cultural Economics, Department of Applied Economics, University of Valencia, Spain
- Cultural and Social Digital Documentation Laboratory, School of Sociology, University of the Aegean, Greece

The project lasts from September 2010 to August 2014.

The CANEPAL project is co-funded by the EU's Culture Programme 2007 – 2013 and by the Environmental Investment Centre.

Culture

www.emu.ee
Eesti Maaülikool
Estonian University of Life Sciences

Põgene pagan pajusse.
Lase minu lambad laialt käia,
 Kitsekarja kaugelta.
Hobuseida ulka moada,
Veiksekarja verstadelta.

(Rahvalaul Jüri kihelkonnast)

“Lase minu lambad laialt käia” on näitus sellest, kuidas lambad on kujundanud maaestikku Eestis ja laiemalt Euroopas.

Näitus on koostatud projekti CANEPAL raames. Projekti “Kultuur ja loodus: lambakasvatuse ja karjaseeluga seotud kultuuripärand Euroopas” ehk lühemalt CANEPAL eesmärk on uurida, tutvustada ja värtustada lambapidamise ja karjaseeluga seotud pärandit Euroopas. Igal projektis osaleval partnerriigil on projektis oma teemad. Eesti teemaks on lambakasvatuse seosed maastikega. Maastikuteema eest vastutab Eesti Maaülikooli Põllumajandus- ja keskkonnainstituut, kes on projekti elluviimisel teinud tihedat koostööd Eesti Rahva Muuseumiga.

*Shoo wolf, you brute, flee to the woods, demon.
Let my sheep walk far and wide
let my goats go all over
horses a long way
cows many miles.*

(A folk song from the historical Jüri Parish)

“Let my sheep walk far and wide” is an exhibition that shows how shepherding has influenced the landscapes in Estonia and more widely in Europe.

The exhibition is part of the project CANEPAL. The project Culture and Nature: the European Heritage of Sheep Farming and Pastoral Life, or CANEPAL in short, aims to explore, promote and value the unique European heritage of sheep farming and shepherding. The project helps to sustain a common and significant part of European heritage and promote tourism and the economic sustainability. Each partner handles an individual research topic in the project. Estonia is responsible for the research topic sheep farming and the landscape.

Näitus "Lase minu lambad laialt käia" annab lühikese ülevaate projektis CANEPAL osalevate riikide lambakasvatusega seotud maastikest tuginedes projekti käigus kogutud uurimustele ja materjalidele.

Näitust valmistasid ette Pille Tomson, Simon Bell, Kadri Kask, Maaria Semm ja Henri Järv Eesti Maaülikoolist. Näituse plagud kujundas Aare Puus, trükitööd tegi Salibar OÜ.

Pildid joonistas näitusele Epp Margna.

The institution responsible for the topic of landscape is the Institute of Agricultural and Environmental Sciences at the Estonian University of Life Sciences, which has been working closely with the Estonian National Museum to execute the project activities.

The exhibition "Let my sheep walk far and wide" gives a short overview of the pastoral landscapes of the countries participating in the CANEPAL project. It is based on the surveys and materials collected in the course of the CANEPAL project.

The members of the exhibition team are Pille Tomson, Simon Bell, Kadri Kask, Maaria Semm, Henri Järv from the Estonian University of Life Sciences. The exhibition stands was designed by Aare Puus. Printed in Salibar OY.

Pictures drawn by Epp Margna.

LAMMAS KUJUNDAS MAASTIKKE

Maastik tähendab üldiselt inimeste poolt tajutavat maa-ala, mis on jõudnud oma praegusesse seisundisse looduslike ja inimtegurite kombinatsiooni tulemusena. Tajumise aspekt määrab ära selle, kas peame teatud maastikku või vaadet atraktiivseks, inetuks, eriliseks, harilikuks, väärthuslikuks või väärtsusetuks. Inimeste hoiakud linnamaastike suhtes on väga erinevad. Samas mäed, metsad, järved, meri ja loodusliku ilmega taimestik on atraktiivsed peaaegu igaühe jaoks ja sageli kaitstakse neid esteetilistel kaalutlustel.

Euroopas on looduslikke maastikke säilinud vähe. Samas on veel piisavalt loodusliku taimkattega alasid. Enamikke piirkondi on mõjutanud inimtegevus, mis on intensiivsem linnastunud piirkondades ning vähem intensiivsem kaugemates ja mägisemates piirkondades. Inimtegevusest mõjutatud piirkondi nimetatakse sageli kultuurmaastikeks. Põldude mustrit loovad elemendid – piirded, hooned, teed, materjalide kasutus ja kasvatatavad kultuurid – võivad regiooniti ja riigiti

THE SHEEP SHAPED THE LANDSCAPE

The term “landscape” generally refers to an area of land as perceived by people and which has come to its present state as a result of a combination of natural and human factors. The aspect of perception is an important one, as it is this which determines whether we find a particular landscape or scene attractive, ugly, special, common, valuable or worthless. While people differ widely in their views of urban landscapes, places such as mountains, forests, lakes, the sea and semi-natural vegetation are generally found to be the most attractive by almost everyone and these are frequently protected for their aesthetic values.

In Europe there are few if any wholly natural landscapes, although there are plenty of areas with natural vegetation. Most areas have been affected by human activity which may be intense in urban areas or much less so in remoter and more mountainous regions. Areas affected by people are frequently referred to as “cultural landscapes” and the elements of agricultural field patterns, boundaries, buildings,

olla uskumatult mitmekesised. See mitmokesitus võib anda teatud identiteeditunde konkreetsele maaistikule, milles mõned on väga äratuntavad ja hästi eristatavad.

Vaatamata hoogustunud linnastumisele moodustavad maamaastikud (põllumaa, metsamaa, karjamaa jne) ikka veel suurema osa Euroopa maismaapinnast. Neist maaistikest märkimisväärset osa majandataks karjatamisega: kultuurrohumaid peamiselt intensiivselt kasvatatavate liha ja piimakarjadega, suurt osa aga ekstensiivselt peetavate karjade, eriti lambakasvatuse abil.

Lambad olid tõenäoliselt esimesed kodustatud loomad, kes kodustati üle 10 000 aasta tagasi Kesk- või Lähis-Idas. Lambaid peetakse jätkuvalt viisil, mis võiks olla äratuntav ka meie mitme sajandi tagustele esivanematele. Sama ei saa aga öelda sigade ja veiste pidamise kohta. Lambad uitavad endiselt suurtel avatud maaistikkel; mõnes piirkonnas praktiseeritakse ikka veel rändkarjatamist ja leidub lambakarjuseid, kes järgivad traditsioonilisi karja kokkuajamise ning juustutoodete valmistamise viise. Just seetõttu on lambakasvatuse abil tekkinud ja hooldatud maaistikud oluline kultuurmaastike koostisosaga.

roads, the use of materials and plants can often be incredibly diverse, varying by region and country. This variety can give a sense of identity to a particular landscape, some of which are very recognisable and distinctive.

Despite increased urbanisation, rural landscapes (of agriculture, forestry, animal grazing etc) still account for a major proportion of the land cover of Europe. Of these rural landscapes a variable but significant amount is managed by pastoral methods, that is, grazing by domestic animals. These landscapes may consist of enclosed fields of improved grassland intensively grazed by beef or dairy cattle and by lowland sheep but a large proportion is also managed by extensive forms of cattle and especially sheep farming and shepherding.

It is interesting to note that sheep, probably the first animals to be domesticated in the Middle or Near East, over 10,000 years ago, continue to be managed in ways that might be recognisable to our forebears from many hundreds of years ago – not something that can be said in the same way for pigs and cattle. Sheep still roam widely in large scale open landscapes; transhumance, the practice of moving sheep

Kahjuks on kunagised traditsioonid ja töövõtted suuremas osas Euroopast kadumas ja karjatatavad maaistikud on mõjutatud tänapäeva otsustest maa- ja elukorralduses. Järjest vähem inimesi valib lambakarjuse või lambakasvataja elu ning on oht, et kaovad paljud maastiku hooldamiseks vajalikud oskused ja mitmesugused lammaste karjamatisega seotud elemendid nagu lambakoplid, kiviaiad ja karjuste hütid.

from lowland wintering grounds to higher summer pastures, is still practised in some areas and sheepherds may still follow the traditional ways of managing flocks and making cheese and other products, despite these practices being in decline within Europe as a whole. Thus, the landscapes produced and maintained by sheep husbandry are a significant component of the cultural landscape with strong connections over space and time.

This is not to say that pastoral landscapes are unchanging or unthreatened by modern life or economics. There are fewer people willing to take on the life of a shepherd or sheep farmer and many of the skills needed to look after the landscape and the various elements associated with shepherding, such as sheep folds, walls and huts, which form such an important part of the sheep-based culture, are also at risk of being lost.

Lammaste lüpamine Pięciu Stawów karjamaal. 1950ndad.
Tatra Muuseumi kollektsoon. Foto Zbigniew Kamykowski.
Milking sheep in the Hala Pięciu Stawów pastures. 1950s.
Photo from the collections of the Tatra Museum in Zakopane.
Photo by Zbigniew Kamykowski.

LAMMAS KUJUNDAS EUROOPA MAASTIKKE

Lammaste poolt puhtaks söödud maaistik on madalmurune, kuna erinevalt veistest kasutavad nad söömiseks hambaid, mitte keelt. Pikaajalisel karjatamisel kujunevad erilised kooslused, kus väheneb nende liikide osatahtsus, keda loomad toiduks eelistavad, ja kohastuvad karjatamist taluvad liigid. Vaatamata sellele, kas karjatamine on toimunud looduslikel või poollooduslikel aladel, aitab kujunenud kultuurmaastikke säilitada jätkuv mõõdukas karjatamine. Kuna lambad vajavad talvel heina ja pöllukultuure, siis lisanduvad lambahasvatusega seotud koosluste loetellu ka erinevad heinamaad ja söödapöllud.

Suurbritannia, Iirimaa ja Islandi mägismaad on rohtu näksivate ja söövate loomade, peamiselt lammaste, tegevuse tulemusel olnud metsavabad juba aastasadu kuni tuhandeid. Alpides, Püreneedes, Balkani ja Karpaatia mägipiirkondades on samuti juba aastasadu või –tuhandeid toimunud lammaste karjatamine sageli puuvööndi piiril või sellest kõrgemal. Alade kauguse tõttu peamistest

THE SHEEP SHAPED EUROPEAN LANDSCAPES

Sheep, being grazing and not browsing animals, eat plants differently from goats, which are much more omnivorous and less selective, and because they use their teeth, they graze more closely than cattle, which wrap their tongues around grass and can only eat longer growth. While this prevents many plants from surviving and, while it is kept up, ensures that scrub or forest does not re-colonise an area, it also allows other specialised plants to thrive and so creates special biotopes. Pastoral agriculture, even though it may be carried out in natural or semi-natural areas, nevertheless produces cultural landscapes which, in order to be maintained, also need to be constantly managed by grazing at sustainable levels. Sheep also need hay in the winter and access to feed crops in some places so that as well as the grazed areas the associated in-bye meadows and crop lands, especially in lowland areas and in the lowland/upland fringe, form part of the total pastoral landscape.

asustuskeskustest on nende maastike kujunemisel oma osa rändkarjatamisel.

Eestis on lammaste osa põllumajanduses olnud väike, nii et lammastega seotud maastike osakaal on sõltunud nende iseärasuste ärakasutamisest (tavapõllumajanduse jaoks vähesobivatel aladel nt alvaritel karjatamine).

Erinevate riikide "lambamaastikud" erinevad muuhulgas ka levinud karjatamisviisi, maakatte tüübi (rohumaad, põõsastikud, metsakarjamaad), karjatamiskoormuse, lambakasvatustraditsioonide ja -taristu ning karjatatavate tõugude poolest.

Karjatamisviisid, mis avaldavad omal moel mõju maastiku iseloomule:

- **Piiramata vaba liikumine.** Lammastel lastakse tarastamata aladel ilma karjusteta vabalt liikuda, nad tunnevad oma territooriumi ja on "välja õpetatud". Jaguneb omakorda kaheks:
 - Lambad elavad välistingimustes aasta ringi, välja arvatum teatud perioodidel, nt poegimise ajal. Lambapidajad võivad kasutada lambakoerte abi karja kokku ajamiseks.

The uplands of some countries, such as the UK, Ireland and Iceland have been deforested for many hundreds if not thousands of years as a result of browsing and grazing animals, mainly sheep. In the Alps, Pyrenees, Balkan or Carpathian mountain regions sheep grazing has taken place in areas with naturally open or sparsely tree-covered landscapes (often close to or above the timberline), also for centuries or millennia, and owing to the distance of such areas from the main settlement centres these have often become transhumance landscapes. In other countries, such as Estonia, sheep only ever played a small role among the rest of agriculture so that the extent to which specifically pastoral landscapes exist has depended more on their niche function in utilising places such as alvars (a kind of limestone pavement) where other forms of agriculture was not possible.

In addition to the management systems there are also the vegetation types which vary, mainly being grasslands, shrublands and open forest. These assume different degrees of importance in different countries. The effect of the levels of stocking (the number of animals per hectare), the grazing habits of different breeds, traditional husbandry practices

- Lambad tuuakse talveks mägedest alla taludesse, kus neid hoitakse järgmise kevadeni.
- **Karjaste järelevalve all.** Lambad on tarastamata karjamaadel karjustega, kes neid suunavad ja kaitsevad. Tegu võib olla rändkarjadega. Jaguneb omakorda kaheks:
 - Lambad on karjamaal aasta ringi, välja arvatud konkreetsel perioodil, nt poegimise ajal.
 - Lambad tuuakse ööseks sisse ja/või rändavad karjad talvel teistele aladele.
- **Piiratud vaba liikumine.** Lambad elavad mitmesuguse suurusega tarastatud maa-aladel või muudel piiratud aladel, näiteks saartel, kus nende vaba liikumine on piiratud. Lambakasvatajad külastavad neid kontrollimiseks ja loomulikult ka pügamise jm korraldamiseks.

Maastikku ei kujunda ainult karjatamine ja karjatamisega seotud tegevused (nt kanarbikunõmme-de põletamine Suurbritannias), vaid ka lambakasvatusega seotud kultuurilised iseärasused nagu näiteks eriline lambakasvatust toetav taristu:

and the supporting infrastructure needed for different products also affect the structure and appearance of the landscape.

There are several categories of pastoral management activity, each of which produces some specific effects on landscape character. These are.

- **Free roaming unenclosed:** Sheep are allowed to graze freely over unenclosed areas without being accompanied by shepherds; they know their territory (they are "hefted") and rarely stray from it. The sheep farmer may use special sheepdogs, trained to round up the sheep to bring them in to the farmstead or to an enclosed area. There are two subtypes of this:
 - The sheep live out all year round except for limited periods, eg. during mating, lambing, weaning and shearing.
 - The sheep are brought down to the farm for the winter and live in enclosed fields fed on hay until the following spring, when the hill, mountain pasture or other grazing area has fresh grass.

- Ajutised ja püsivad loomade varjunalused, karjuste hütid, juustuvalmistamise ja lüpsmise kojad Prantsusmaal, Poolas, Ungaris, Bulgaarias ja Kreekas.
- Kooguga kaevud Ungari karjamaadel.
- Põlde eraldavad kiviaiad, lambakoplid ja -aedikud avatud mägedel ja rabanõmmedel Suurbritannias.
- Igale piirkonnale iseloomulikud ja enamasti kohalikust materjalist valmistatud loomade liikumist piiravad kiviaiad, hekid, tarad ning loomade varjunalused ja heinaküünid.

Karjuste laagripaik Suurel Ungari tasandikul. 1930ndad.
Foto László Vargha.

A shepherd's shelter with a furnace and well on the Pannonian Basin. 1930s. Photo by László Vargha.

- **Shepherded:** Sheep graze open unenclosed pastures but are accompanied by shepherds to guide their grazing (area, types and timing) and to protect them from predators such as wolves (often with special breeds of dogs), possibly taken there through transhumance.

There are two subtypes of this:

- *The sheep live out on the pasture all year round except for specific times, eg. mating, lambing, weaning or shearing.*
- *They are brought in overnight into a building or fold and/or taken from the area in winter (transhumance).*
- **Free roaming enclosed:** Sheep live in enclosed fields of various sizes or on other limited areas, eg. islands, where they are able to wander completely freely within these enclosures or limits and they are not tended by shepherds, although the farmers visit them to check on them and of course to organise mating, lambing, weaning and shearing and to feed them in winter.

In addition to the landscape as formed by grazing and associated management activities such as burning as practiced in several countries, for exam-

Lambakasvatusega seotud arhitektuur on sageli piirkonnaspetsiifiline ja mõnedel juhtudel kasutatakse isegi tänapäevaste lahenduste juures aastasadu või tuhandeid aastaid vanu tehnoloogiaid (nt Kreekas mördita laotud ümarad katusealused). Piirkonna olud määradav, kas ehitamiseks saab kasutada kive, puitu või teisi materjale.

Tüüpiline pastoraalne maastik sarakatsani karjuseonniga Ípeiroses, Kalpaki Ioánninas. 1935.

Foto Aggeliki Hatzimichali arhiivist.

*Typical pastoral landscape featuring a sarakatsani hut,
Kalpaki Ioannina, Epirus. 1935.*

Photo from the archives of Aggeliki Hatzimichali.

ple the UK, where heather (*Calluna vulgaris*) moors are burnt to rejuvenate the dwarf shrubs, other cultural aspects also help to give the landscapes their distinctive character. The first of these is the range of structures built and used by farmers and shepherds to support their activities.

Shepherds who tend the summer grazing in France, Poland, Hungary, Bulgaria and Greece have a long tradition of building either temporary or permanent huts and animal shelters as well as buildings used for milking or making cheeses, which is an important activity in these areas. In Hungary, in areas with a shortage of surface drinking water sources, shadoof wells were dug from the 19th century onwards. Today these have become the symbolic elements of lowland pastoral landscapes (puszta). In the UK where sheep roam freely and are raised for meat, drystone field walls, sheep folds and pens for tending them can be found on the open mountains and moors.

The enclosed areas such as fields on lower slopes and plains in all countries usually need enclosing elements such as fences, walls or hedges and there may also be hay barns and sheds for sheltering the ani-

Paljudes piirkondades on lambatõud aretatud sobima vastava kliimaga ja maastikuga, samuti tootma piima, villa, liha või nende kombinatsioone. Näiteks mägimaastikel kasvav loom peab olema vastupidav ja paksu villaga. Palju kasvatatakse ka vanu põlistõugusid, kes säilitavad olulist geneetilist mitmekesisust ja on täielikult sobitunud kohalike maastike ja oludega.

Bulgaaria ühe põlistõu Karakachani kari. Kotel, Sliveni piirkond. 20. sajandi keskpaik.
Rahvusliku Etnograafiamuuseumi arhiiv. Foto Vasil Marinov.
Karakachan flock (a Bulgarian native breed).
The Sliven region, Kotel. Mid-20th century. Photo archive, National Ethnographic Museum. Photo by Vasil Marinov.

mals. Normally these have traditionally been constructed from local materials such as stone, wood, reeds and grasses.

The style of construction of these elements is often very regionally specific and in some cases even modern examples use techniques from hundreds or even thousands of years ago, such as in the “beehive” shelters still to be found in Greece. The geology of the area tends to determine the use of stone and if so of what type of construction, while the presence or absence of forest of different species of trees determines the use of wood or other materials.

In many areas the breeds of sheep are very localised and developed to suit the climate and to fit into the landscape as well as to produce milk, wool, meat or a combination – the need for hardiness in mountain landscapes means that a thick fleece is needed for example. Many of these are also old breeds which hold important genetic diversity and which are not only ideally suited to the landscape but also contribute to its unique character.

Rodope karjus. Bulgaaria, Smoljani piirkond, Devini ümbrus, Kesk-Rodope. 1950.

Rahvusliku Etnograafiamuuseumi arhiiv. Foto Nikola Nikolov.

Rhodopean shepherd. Bulgaria, the Smolian region, the vicinity of Devin, Central Rhodopes. 1950.

Photo archive, National Ethnographic Museum. Photo by Nikola Nikolov.

Lambakari Gerjenis Tolna maakonnas Lõuna-Ungaris 2011. Foto Zsolt Sári.
Sheep flock in Gerjen, Tolna County. Southern Hungary. 2011. Photo by Zsolt Sári.

Lambad Rannamõisa rannas. 1912. ERM Fk 205:10. Foto Johannes Parikas, Peeter Parikas.

Sheep on the beach in Rannamõisa. 1912. The Estonian National Museum, fc 205: 10. Photo by Johannes Parikas, Peeter Parikas.

Vellavere kolhoosi tõulammaste kari karjamaal. 1960. EFA 204.0-35150. Foto G. Paas.

A herd of breeding sheep on a pasture in the Vellavere collective farm. 1960. The Estonian Folklore Archives 204.0-35150. Photo by G. Paas.

Lambakarjad Ossau orus Püreneedes. 2010. Foto Sébastien Carlier.
Sheep flocks in Ossau Valley, the Pyrenees. 2010. Photo by Sébastien Carlier.

Karjused Landes'i nõmmedel Gascogne'is
19. sajand. Foto Félix Arnaudin.
Shepherds in the moorlands of Landes in Gascony
19th century. Photo by Félix Arnaudin.

Ülekärvitatud maastik Peloponnesosel. Foto Aikaterini Gkoltsiou.
Overgrazed landscape in Peloponnesus. Photo by Aikaterini Gkoltsiou.

LAMMAS KUJUNDAS EESTI MAASTIKKE

Eestis on lambad koos lehmade ja hobustega kujundanud samuti ainulaadsed taimekooslused: loopealsed, nõmme- ja rannaniidud. Et Eestis vajavad koduloomad talvel lisasööta, siis lisanuvad lambakasvatusega seotud koosluste loetelu ka erinevad heinamaad: aruniidud, luhaniidud, soostunud ja sooniidud. Sageli olid karja- ja heinamaad üksikute puude ja puudegruppidega puisniidud. Nendel rohumaadel on tänu pikajalisele karjatamisele ja käsitsi heinategemisele välja kujunenud iseloomulik ja liigirohke taimkate ning neid kutsutakse pool-looduslikeks ehk pärandkooslusteks. Lammastele tehti talviseks söödaks ka vihtu. Vihategemist on peetud vanimaks söödavarumise viisiks, kuid vikatki on kasutusel olnud enam kui tuhat aastat.

Lambaid peeti nii Lääne-Eesti saartel, Kesk-Eesti lauskmail kui Alutaguse metsakülades ning Lõuna-Eesti kuplitel. Meie talude juurde on aastasadu kuulunud põldude, karja- ja heinamaadega liigendatud maastik. Lambaid oli igas Eesti talus,

THE SHEEP SHAPED ESTONIAN LANDSCAPES

Sheep together with cows and horses have shaped some unique plant communities with their eating habits: alvars, dry sandy grasslands and coastal meadows in Estonia. Because domestic animals in Estonia need additional feed during winter, we can add hayfields to the list of biotopes related to sheep farming: grasslands on mineral soil, flooded meadows, paludified meadows and wet meadows. Pastures and hayfields were often wooded meadows with single trees or clusters of trees. Leafy twig bundles were also gathered to feed the sheep during winter. Making twig bundles has been considered the oldest way of gathering feed, but a scythe has also been used to make hay for more than a thousand years.

Sheep were raised on the islands of western Estonia, on the flatlands of central Estonia, in the forest villages of Alutaguse and in the hills of southern Estonia. The number of heritage landscapes shaped by Estonian farm life that have been preserved in their original form is small.

sest villaste sokkide-käpikuteta, villasest kangast rõivaste ja lambanahkse kasukata ei saanud meie kliimas kuidagi hakkama. Enamasti käisid Eestis lehmad-lambad koos karjas, kuid lambaid sai karjatada ka nendel aladel, kus lehmadele söögipoolist ei jätkunud, näiteks kiduratel õhukese mullaga loopealsetel või kuivadel nõmmeniitudel.

Õpilased kolhoosi esimehe Heinar Loigu seletuste ja näpunäidete kohaselt lammastele lehesööta varumas. 1958. EFA 204.0-17550. Foto K. Liiv.

The students gathering leafy twig bundles according to the instructions of Heimar Loik, foreman of the collective farm. 1958. The Estonian Folklore Archives 204.0-17550. Photo by K. Liiv.

Every farm kept sheep, because it was impossible to survive in our climate without woollen socks and mittens, woollen clothes and a sheepskin coat. Cattle and sheep were mostly grazed together in Estonia, but sheep could also be grazed on pastures with insufficient food for cows.

Lammaste toiduks pügatud saarepuud Mäepää külas. Jämeja kihelkond, Saaremaa. 1930. EFA 554.0-185785. Foto V. Matiisen.

Ash trees cut for sheep feed in Mäepää Village, Jämeja Parish, Saare County. 1930. The Estonian Folklore Archives 554.0-185785. Photo by V. Matiisen.

Nüüdseks on pärandkoosluste pindala vähenenud sadu kordi. Tänapäevased piimalehmad on aretatud sellises suunas, et loodusliku taimkattega niiitudel nad enam korraliku toodangut ei anna. See-tõttu kaasaegsed piimafarmid pärandmaastikke säilitada ei aita. Mosaiikses talumaastikus on kaas-aegse tehnikaga keerukas manööverdada või on omaaegsed heinamaad masinaga niitmiseks liiga soise pinnasega. Nii ongi paljud pärandkooslused kinni kasvanud või kasvamas. Sageli on lambad ainus võimalus neid hävivaid kooslusi ja maaistikke säilitada. Lambapidamine õigustab end siis, kui traditsioonilised lambasaadused, Eestis eelkõige vill ja liha, ka tarbimist leiavad.

Tänapäeval on ka lambakasvatus muutunud kaas-aegseks põllumajandusharuks, kus vanapärasesest talupidamisest vähe alles. Nüüd elavad lambad suurtes lautades, karjamaid piiravad elektrikarjusted ja vörkaiad, talvesöödaks on silo ja rullihein, mida tehakse kultuurrohmaal. Looduslikud rohumaad on enamasti väiksemate karjade suvine söödapaik. Sageli ongi tänapäeval lambakasvatuse eesmärk oma koduümbruse maastike säilitamine või haruldaste koosluste ja rohumaadest sõltuvate liikide kaitse. Kuna lammas vajab vähe igapäevast

Landscapes indented by fields, pastures and hay-fields have been an integral part of Estonian farms for centuries. By now, the area of grasslands with natural vegetation – seminatural biotopes – has reduced by hundreds of times. The unique plant communities that have formed as a result of long-term shepherding and manual haymaking have characteristic and rich vegetation.

Maahoooldajate jõupingutused on jätkusuutlikud, kui jätkub moeloojaid, kunstnikke, fotograafe, kokkasid jt, kes lambakasvatusega kaasnevaid hüvesid turundada aitavad. Lambaliha söömine aitab meie pärandmaastikel kaunis püsida, lamba- ja kitsejuustu süües aitame hoida korras lambamaastikke ka laias maailmas.

The breeding directions of modern dairy cattle no longer allow them to give the expected amount of milk when grazed on grasslands with natural vegetation. Thereby, dairy farms do not contribute to the preservation of traditional agricultural landscapes. The traditional mosaic landscape of farms is difficult to maneuver with modern farm equip-

hoolet, sobib ta hästi maastike ja koosluste hooldamiseks. Selleks, et lambad ka looduslikel rohumadel sööks, on rakendatud nii Eestis kui ka mujal Euroopas erinevaid põllumajandus- ja keskkonna-toetusi.

Rangidega lambad karjamaal. Kaarma kihelkond. 1935.

ERM Fk 725:3. Foto Gustav Ränk.

Sheep with hames on a pasture. Kaarma Parish. 1935.

The Estonian National Museum, fc 725:3.

Photo by Gustav Ränk.

ment; former hayfields can also be too soft-soiled for mechanical mowing. As a result, many traditional landscapes have overgrown or are growing over. Shepherding is often the only way to preserve these declining habitats and landscapes. Sheep farming is only reasonable when the traditional products – in Estonia the wool and meat – have consumers.

In today's world, sheep farming is a modern agricultural activity, with little remaining from historical farming. Sheep live in large sheds now. Pastures are surrounded with electric and chain-link fences. Winter feed includes silage and hay rolls which are harvested from cultural grasslands. Natural grasslands are mainly used as summer pastures for smaller herds. The aim of shepherding is often not to make profit, but to preserve the surrounding landscapes, to protect the rare habitats and species. As sheep are unpretentious animals, they are appropriate for maintaining the landscape. Various agricultural and environmental grants have been applied to ensure that sheep continue to be grazed on natural grasslands in Estonia and all in Europe.

Kordkarjased lammaste karjas Valjala linnuse jalamil. Valjala kihelkond, Kirikuküla. ERM Fk 1259:141. Foto Ildike Liiv.

Shepherds with the herd at the foot of the Valjala Fortress. Valjala Parish, Kirikuküla Village. The Estonian National Museum, fc 1259:141.

Photo by Ildike Liiv.

Lambakari Viljandi lossi varemetes. 1912. ERM Fk 213:63. Foto Johannes Pääsuke.

A sheep herd in the ruins of Viljandi Castle. 1912. The Estonian National Museum, fc 213: 63. Photo by Johannes Pääsuke.

Lambad rannaniidul Abruka saarel. Foto Arne Ader.

Sheep on the coastal meadow on the Abruka island. Photo by Arne Ader.

Lambad sobivad eriti hästi loopealsete karjatamiseks. Foto Arne Ader.
Sheep are especially well suited to alvars. Photo by Arne Ader.

LAMBAD AITAVAD MAASTIKKE HOOLDADA

Lambad on vähenõudlikud, kuid valikulise toitumisviisiga, eelistades madalamakasvulisi, lehiseli si ja teisi vähem karedaid taimi. Kuna nad väldivad vanemaid kuivanud kõrsi ja puitunud vörseid, ei tohi kevadel karjatamise alustamisega hiljaks jäädva. Lammaste poolt ärapõlatud kõrgemad taimed, näiteks nõgesed, võib lammastele ette niita või siis välja juurida ja põletada. Aastaid hooldusest väljas olnud ala võib vajada eelnevat puhastamist näiteks takjataimedest, et vill jääks puhtaks. Samal põhjusel on raiutud ka kadakate alumisi oksi, et okkad ei satuks lambavilla sisse.

Lambad ja kitsed söövad põõsaste ja puude koort, lehti ning noori okkaid. Neile etteraiutud võsa-hunnikust jäavad järgi vaid paljakssöödud oksad. Puittaimestik, mida soovitakse säästa, tuleb kuni 1,5 meetri kõrguseni maapinnast kaitsta võrgu või tüvekaitsega.

Lammas on suurepärane töövahend **arheoloogi-amälestiste ja tallamisõrnade koosluste hoolda-**

SHEEP HELP TO MANAGE LANDSCAPES

Sheep are unpretentious animals, but have selective dietary habits, preferring short, leafy and other less coarse plants. Because they avoid older dry blades and woody shoots, the herding should not start too late in spring. Taller plants rejected by sheep, e.g. nettles, can be cut for fodder or rooted out and burned. Areas that have not been maintained for some years might need to be cleaned from burdocks in order to keep the wool clean. For the same reason, in order to keep the wool clean from needles, the lower branches of junipers have been cut.

Sheep and goats eat the bark, leaves and young needles of shrubs and trees. When feeding sheep and goats a pile of chopped brushwood, only the bare branches are left behind. Woody flora that people wish to preserve should be protected up to 1.5 metres from the ground with a net or a tree wrap.

Sheep are great tools to take care of archaeological sites and environments intolerant to trampling. Compared to other cattle, sheep damage the ground

miseks. Võrreldes teiste kariloomadega kahjustavad lambad kõige vähem pinnast. Peale karjatamist on pinnaselt hästi näha ajaloolise maakasutuse jälgid: vundamendid, kiviajajandid jms.

Lambad on abiks **vanade talukohtade hooldamisel ja taastamisel** – nad hooldavad kivised käärud, nurgad ja aiaäärsed, kuhu tehnikaga ligi ei pääse. Lammas sõtkub mullapinda ja soodustab iseenesliku loodusliku rohukamara teket. See võtab aega, kuid tulemuseks on vastupidav niitudaimestik.

Lambad ei ole ohtlikud külastajatele, on esteetiliselt ja emotsionaalselt ligitõmbavad ja on vähenõudlikud talitamise suhtes. See annab eelise karjatada lambaid **linnas, turismiobjektidel, saartel ja raskesti ligipääsetavates kohtades.**

Lambad on asendamatud **pärandkoosluste hooldamisel.** Eriti sobivad lambad loopealsetele, kuna ei riku kamarat ja söövad ka kadakavörseid. Taastatavate niitude ja karjamaade tõhusamad hooldajad on kitsed, kes eelistavad rohttaimedele põõsaste oksi ja puukoort.

the least. After herding, marks of historical land use, foundations, feet of dry-stone walls etc. will become visible from the surface.

Sheep are helpful in restoring old farm sites – they maintain the places around stones, fences and corners, where power tool cannot be used. Sheep trample on soil and promote the formation of natural grass sod. This takes time, but results in long-lasting meadow plants.

Sheep are not dangerous to visitors; they are aesthetically and emotionally attractive and easy to take care of. This is a good advantage when grazing sheep in town, at tourist objects, on islands and in places difficult to access.

Sheep are irreplaceable for the maintenance of semi-natural habitats. Sheep are especially well suited to alvars because they do not ruin the sod and eat young juniper shoots. Meanwhile, goats are one of the most effective caretakers of recovered hay fields and pastures since they prefer shrub branches and tree barks to herbaceous plants.

Näituse jaoks rajatud väliala Raadil. August 2013.
Foto Maaria Semm.
For the exhibition, the experimental open-air display was built in Raadi. August 2013. Photo by Maaria Semm.

Külastajad said jälgida, kuidas lambad maaistikku hooldavad.
2013. Foto Maaria Semm.
*Visitors observed how sheep affect the landscape. 2013.
Photo by Maaria Semm.*

Näituse väliala hooldas kuus lammast. August 2013.
Foto Maaria Semm.
*Six sheep were brought to the exhibition outdoor grazing area.
August 2013. Photo by Maaria Semm.*

Borderkolid on aretatud karjakoerteks. Oktoober 2013.
Foto Maaria Semm.

*Border Collies have been bred to herd sheep. October 2013.
Photo by Maaria Semm.*

Lambaid karjatati Raadil juunist oktoobrini. Oktoober 2013.
Foto Maaria Semm.
*Sheep the grazed in Raadi from June to October. October 2012.
Photo by Maaria Semm.*

Jäätmade hooldamisega tulevad lambad ilusti toime.
Oktoober 2013. Foto Maaria Semm.

*Sheep are good at managing wastelands. October 2013.
Photo by Maaria Semm.*

